

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776

Турсунов Жавлонбек Акром ўғли

Шароф Рашидов номидаги Самарқанд давлат университети
тадқиқотчиси

ФОРОБИЙНИНГ ИЛМЛАР ТАСНИФИ ВА МУСИҚА ИЛМИ

Аннотация: Мазкур мақолада Абу Наср Форобий ва унинг муסיқа илми ва ривожига кўшган ҳиссаси ёритиб берилган. Мақолада Форобий асарлари, улардаги муסיқа назарийяси оид маълумотлар таҳлили этилган. Шунингдек Форобий томонидан мукаммалаштирилган муסיқа асбоблари тўғрисида ҳам қизиқарли маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: Муסיқа илми, археология, риёзий фанлар, рисола, эстетика, созанда, ижро, бастакор, уд, Айритом фризи, Панжакент деворий расмлари, Афросиёб, Далварзинтепа, Мўминобод, най, мумтоз.

Мовароуннаҳр замини IX-XII асрларга келиб илм-фаннинг йирик марказларидан бирига айланди. Бу ерда фаннинг барча соҳаларида етук олимлар етишиб чиқди. “Бугун орадан деярли минг йил ўтганидан кейин ҳам биз ўрта асрларда яшаб ижод қилган, жаҳон цивилизацияси ривожига беқиёс ҳисса кўшган Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг даҳоси, илм-фаннинг турли йўналишларидаги изланишлари ва қомусий билимлари олдида ҳайратга тушамиз. Ўрта асрлардаги Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг буюк асарлари ва мероси нафақат бир миллат ва халқнинг, балки бутун инсониятнинг мулкидир. Бу бебаҳо мерос бизга бир-биримизни тушуниш учун кўмаклашадиган ва ҳамкорликнинг янги уфқларини очиб берадиган бойлик экани, ўйлайманки, ҳеч кимда шубҳа уйғотмайди”, [4.3.]- дея ўрта аср алломаларинининг шахси ва уларнинг яратган асарларига юртбошимиз томонидан юксак баҳо берилган эди.

Дарҳақиқат, ўрта асрларда Мовароуннаҳр замини дунё фанларининг барча билимдонларини ўзида жам қилди. Фан соҳаларининг ҳар бирида улкан ютуқларга

эришилди. Шу жумладан, музика соҳасида ҳам. Тарихимиздан бизга яхши маълумки, ўзбек халқи маданиятининг ажралмас таркибий қисми сифатида музиканинг ривожланиши узоқ ўтмишимизга бориб тақалади. Музика санъати оид бевосита ва билвосита маълумотлар бир қанча манбаларда учрайди. Айниқса, сўнгги йилларда Ўзбекистон ҳудудида олиб борилаётган археологик қазишмалар натижасида топилган археологик топилмалар ичида музика илмига ҳам оид бўлган бир қанча топилмаларнинг мавжудлиги фикримиз исботидир. Бу топилмалар орасида энг қадимийси Самарқанд вилояти Ургут тумани Мўминобод қишлоғидан топилган мил. авв. III асрга оид бўлган суякдан ясалган най чолғу асбобидир. Унинг сақланиб қолган қисмининг узунлиги 4,2 см бўлиб, ташқи томони силлиқланган, икки томони кўндалангига кесилган, ўртасида ромб шаклида тешик бор. [3.374.] Шунингдек, Ўзбекистоннинг қадимги давр музика соҳасига тегишли бўлган бир қанча ёдгорликлар Айритом фризи, Панжакент деворий расмларида, Афросиёб, Далварзинтепа ва бошқа ҳудудларидан топилган.

Қадимда яшаган аҳоли турмуш тарзининг ажралмас қисми сифатида ривожланган музика IX-XII асрларга келиб, ўз ривожининг янги босқичига кўтарилди. Илм-фан юксак тараққий этган ушбу давр мобайнида музика ижрочилиги, ижодиёти ва музика илми жадал ривожланиб, маҳаллий аҳоли орасидан мазкур соҳанинг етук намояндалари етишиб чиқди. Ушбу давр мумтоз музикаий мерос ва бастакорлик асарларини тўла-тўқис идрок этиш, атрофлича таҳлил қилиш учун муайян тайёргарлик таълим тизимида изчил ўзлаштириш тақозо этилган. Олимлар томонидан музиканинг инсон ҳаётидаги ўрни, унинг руҳиятига таъсири, музика илмининг тарихий, назарий, эстетик бадиъати қонуниятлари ишлаб чиқилди. Шуни ҳам алоҳида қайд этиш керакки, музика дастлаб Форобий ва Ибн Сино асарларида мураккаб фан сифатида қаралиб, риёзий фанлар таркибида таърифланган. Шу даврга келиб, музиканинг фалсафий, назарий, тарихий ва амалий муаммоларининг тадқиқ этилишини Ўрта Осиё олимлари ўзларининг махсус музикаий рисолаларида бошлаб беришган. Хусусан, ўз даврида фаннинг турли соҳаларига оид 160[6.72.] дан ортик асар ёзиб қолдирган Абу Наср Форобий асарларининг маълум бир қисмини музика илмига бағишлади. Форобий илми билан тадқиқот олиб борилган илмий ишларда асосан унинг фалсафий қарашларига алоҳида урғу берилди. Шунингдек, Форобийнинг илм-фаннинг бошқа соҳалари раванқига кўшган ҳиссаси ҳам бирдек таҳсинга сазовор. Жумладан, унинг музика санъати ва музикашунослик юксалишига кўшган ҳиссаси бебаҳо. Манбаларда кўрсатилишича, у забардаст бастакор ҳамда уд, танбур ва пай асбобларининг моҳир ижрочиси бўлган. Форобий ўткир диди ва ажойиб музикавий қобилияти туфайли Ўрта ва Яқин Шарқда яшовчи турли халқларнинг музика маданияти билан яқиндан таниш бўлган. Унинг музикавий қарашларининг шаклланишида, айниқса, Ўрта Осиё ва Эрон халқларининг музика мероси катта таъсир кўрсатган. Бу халқларнинг музика меросини илмий ва амалий томонларини чуқур ўзлаштирганлиги Форобийнинг асарларидан яққол маълум бўлди. Форобий музика илми ва амалиётида баб-баравар донг таратган. Унинг ижрочилик ва бастакорлик ижоди шу қадар юксак чўққиларга эришганки, ҳатто бу тўғрида халқ орасида кўплаб афсоналар юзага келган. У музикага оид назарий асарлар ёзиш билан бир қаторда, ўзи ҳам моҳир созанда, бастакор ва баъзи музика асбобларининг ихтирочиси сифатида ҳам маълум[2.237.]

Манбаларда Форобийнинг музика илмига оид “Илмлар классификацияси” (“Ихсо ал-улум”), “Музика ҳақида катта китоб” (“Китоб ал музики ал-кабир”), “Музикага

кириш” (“Мадҳал фи-л-муסיқи”) ва бошқа кўплаб асарлари тилга олинади. Уларнинг айримлари кўлэзма сифатида дунёнинг турли кутубхоналарида сақланади. Замоनावий илмга Форобийнинг асосан иккита муסיқий асари кенг жорий қилинган. Улар “Илмлар классификация” си асарининг муסיқага бағишланган бўлими ва “Муסיқа ҳақида катта китоб” дир. Муסיқа илми масалаларининг атрофлича ва чуқур ёритилиши жиҳатдан ўз даврида тенгсиз бўлган “Муסיқа ҳақида катта китоб” жаҳон муסיқа фанининг шоҳ асарларидандир. Форобий бу асарида олдинлари бошқа фанларнинг таркибий қисми бўлган муסיқани мустақил илм даражасига кўтарган. “Муסיқа ҳақида катта китоб”нинг дунёнинг турли кутубхоналарида сақланадиган бир неча нусхалари маълум. Форобий таваллудининг 1100 йиллиги муносабати билан араб олимлари Закариё Юсуф ҳамда Маҳмуд Хафний томонидан мавжуд кўлэзмалар асосида китобнинг мукамал матни тайёрланиб нашр қилинди. Бу китоб муסיқа оламида кўп асрлар давомида машҳур. Ўрта ва Яқин Шарқ муסיқа фанида ушбу асар энг нодир ва қимматбаҳо асарлардан бири бўлиб хизмат қилиб келган. Шарқ муסיқа илмида Форобий ижоди билан алоқадор бўлмаган бирон-бир кўзга кўринган олимни топиш қийин. “Муסיқа ҳақида катта китоб” XII асрда лотин тилига таржима қилинди. Мазкур асар шу даврдан бошлаб Европа муסיқашунослари диққат марказида бўлиб келган. XIX асрга келиб “Муסיқа ҳақида катта китоб” бир қанча замонавий тилларга ҳам таржима қилинди. 1840 йилда немис шарқшунослари китобнинг чолғу асбобларига оид қисмини лотин тилига таржима қилди.[5.48.]

XX асрнинг 30-йилларида “Муסיқа ҳақида катта китоб” барон Рудольф Д.Эрланже томонидан француз тилига тўлиқ таржима қилиниб, “Араб муסיқаси” тўпламида чоп этилган. Ушбу таржима орқали Форобий мероси Европага кенг жорий қилинган. “Муסיқа ҳақида катта китоб”нинг турли боблари форс ва турк тилларида ҳам нашр этилган. Асар муқаддимасида Форобийнинг таъкидлашича, “Муסיқа ҳақида катта китоб” икки қисмдан иборат бўлган. Биринчисида - ушбу илмнинг назарий ва амалий асослари ёритилган бўлса, иккинчиси ўтмиш олимларининг муסיқа илмидаги “хатоларга” изоҳлар беришга қаратилган. Муסיқашунос олимларнинг маълумотида кўра “Муסיқа ҳақида катта китоб”нинг ҳозиргача сақланган нусхасининг ўзи ҳам икки қисмдан иборат. Биринчиси “Муסיқа санъатига кириш”, иккинчиси “Асосий қисм” деб номланади.[5.49] Форобий замонида назария билан амалиётни боғловчи энг муҳим восита чолғу асбоблари ҳисобланган. Муסיқа асбобларини ўрганиш, парда тузилишини аниқлаш, назарий фикрларни далиллашга ёрдам берган. Ҳақиқатдан ҳам, чолғу асбобларининг товуш қаторлари узоқ тажриба асосида юзага келади. Чолғу асбобларини ўрганиш эса назарий фикрларни далиллашга ёрдам беради. Созлар воситасида Форобий, ҳаттоки, муסיқа тарихининг катта даврларини ифодалайди. Форобий товуш қаторлар тараққиётини икки даврга ажратади- жоҳилия ва янги давр. Бу икки даврнинг товушлари тизими Боғдод ва Хуросон танбурларида ўз аксини топади. “Муסיқа ҳақида катта китоб”нинг иккинчи қисми тўлиқ Форобий яшаган давр муסיқа чолғуларига бағишланади. Мазкур қисмда у ҳар бир чолғу асбобининг яратилиши унинг инсон руҳиятига таъсири ҳақида батафсил маълумот беради. Бундан шуни кўриш мумкинки, Форобий ўз замонасининг чолғу асбобларини мукамал ва атрофлича ўрганган. Форобий муסיқа асбобидан таралаётган куйнинг инсон ҳиссига таъсирини аниқ ҳисоблар билан кўрсатиб беришга ҳаракат қилган.

Муסיқа ва умуман муסיқашуносликда узоқ тарих ва анъаналарга эга бўлган ўзбек муסיқа санъати мустақиллик йилларида ўз ривожининг янги босқичига кўтарилди. Юртбошимиз таъкидлаганидек мустақиллик йилларида ўзбек миллий муסיқаси ва

муסיқашунослигини аждодларга муносиб ворис сифатида миллий ва умумбашарий муסיқа санъатининг [1.141.] энг яхши намуналарини яратишга ва янги исътедодларнинг ўзини намоён этишига давлат даражасида эътибор берилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч.Т., Маънавият. 2008. 140-141.
2. Абдухалимов Б. Марказий Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти. Т., Ўзбекистон. 2010. 237-б.
3. Бердимуродов А. Самарқанд тарихидан томчилар. Т., Маънавият. 2015. 374-б.
4. Ўрта асрлар Шарқининг машхур олим ва мутафаккирлари. Т., Ўзбекистон. 3-б.
5. Шарқ тароналари. Самарқанд. 2009. Зарафшон. 48-50.
6. Хайруллаев М.М. Абу Наср Форобий// Маънавият юлдузлари. Т., 2001. 72-б